

Açıklamalı
DİLBİLİM
TERİMLERİ
SÖZLÜĞÜ

Prof. Dr. Berke Vardar

deyim (Alm. *Ausdruck, Redensart*, Fr. *locution*, İng. *locution, formula*). Bir tür sözlüksel birim oluşturan anlambirim toplama; genellikle öz anlamından az çok ayrı bir anlam içeren kalıplaşmış söz (örn. *küplere binmek*).

deyiş Bak. *biçem*.

deyişbilim Bak. *biçembilim*.

dış akışma Bak. *akışma*.

dış bağlam Bak. *bağlam*.

dış gösterici Bak. *gösterici*.

dışözekselsel (Alm. *exozentrisch*, Fr. *exocentrique*, İng. *exocentric*). Dolaysız kurucular çözümlemesinde, dağılımı kurucularından biriyle özdeşleşmeyen dizimler için kullanılır. Örneğin, özneye yüklemden oluşan dizim dışözekseldir. Bak. *içözekselsel*.

dış patlama (Alm. *Explosion*, Fr. *explosion*, İng. *explosion*). Kapantılılar oluşurken iç patlama ve duraklamayı izleyen sonuncu ve en önemli evre.

dış patlamalı (Alm. *Explosiv, Explosivlaut, Verschlusslaut*, Fr. *explosive*, İng. *explosive*). Dış patlama içeren ünsüz. Bak. *kapantılı*.

Diez, Friedrich (1794-1876). Alman dilbilimcisi. Roman dilleri üzerinde çalışmış, tarihsel yöntemin en önemli kuramcıları arasına girmiştir. *Grammatik der romanischen Sprachen* (Roman Dilleri Dilbilgisi) [1836-1838] ve *Etymologisches Wörterbuch der romanischen Sprachen* (Roman Dillerinin Kökenbilim Sözlüğü) [1853] başlıca yapıtlarıdır.

dil (Alm. *Sprache*, Fr. *langue, langage*, İng. *language*). Belli bir insan topluluğuna özgü, çift eklemli sesli göstergeler dizgesi. F. de Saussure'un yaptığı ve birçok dilbilimcinin benimsediği ayrıma göre, dilyetisinin toplumsal ürünü olan dil, bu yetinin bireylerce kullanılabilmesini (bak. *söz*) sağlayan ve toplumca benimsenmiş olan uzlaşım sal bir düzendir. Hem gösterenlerle gösterilenlerin birleşmesiyle oluşan bir dizge, hem de bu birleşimin ürünü olan göstergelerle bunları oluşturan ve bunların oluşturduğu öğelerin işleyiş kurallarını içeren bir düzendir. A. Martinet'in ünlü tanımına göre "bir dil, insan deneyiminin, topluluktan topluluğa değişen biçimlerde, anlamsal bir içerikle sessel

bir anlatım kapsayan birimlere, başka bir deyişle anlambirimlere ayrıştırılmasını sağlayan bir bildirişim aracıdır; bu sessel anlatım da, her dilde belli sayıda bulunan, öz nitelikleriyle karşılıklı bağımları bir dilden öbürüne değişen ayrıncı ve ardışık birimler, başka bir deyişle sesbirimler biçiminde eklenir." 2. Bildirişim sağlama aracı olarak kullanılan ve doğal diller dışında kalan her türlü göstergeler dizgesi, anlatım yöntemi (örn. sinema dili, arıların dili).

dil ailesi (Alm. *Sprachfamilie*, Fr. *famille de langues*, İng. *family of languages, linguistic family*). Aynı anadilden türemiş, ortak bir kökene bağlanan dillerin oluşturduğu bütün. XIX. yüzyılda özellikle F. Bopp'la başlayan karşılaştırmalı dilbilgisi çalışmalarında dil aileleri saptanmıştır: Hint-Avrupa, Hami-Sami, vb. dil aileleri. Bu konuda kesin sayılabilecek sonuçların yanı sıra doğrulanması güçlük gösteren varsayımlara da rastlanmaktadır. Türkçe, Ural-Altay dil ailesinin Altay öbeğindedir.

dil atlası (Alm. *Sprachatlas*, Fr. *atlas linguistique*, İng. *linguistic atlas*). Bir bölgedeki belli bir dilsel biçimin değişik lehçelerde büründüğü görünüşleri yansıtan ya da dil ve lehçelerin dağılımını gösteren çeşitli haritaların oluşturduğu bütün. XX. yüzyıl başlarında J. Gilliéron'un E. Edmont'la birlikte Fransa'ya ilişkin olarak hazırladığı atlas, en ünlü dil atlasıdır.

dilbilgisel (Alm. *grammatisch*, Fr. *grammatical*, İng. *grammatical*). 1. Dilbilgisine ilişkin olan, dilbilgisiyle ilgili. 2. Dilbilgisine uygun olan. Bak. **dilbilgisellik**.

dilbilgisel aykırılık (Alm. *Agrammatikalität*, Fr. *agrammaticalité*, İng. *agrammaticality*). Bir dilin yapısına, kurallarına uymama durumu. Dilbilgisel aykırılık konuşucuların edinç düzlemindeki yargısına dayanılarak belirlenir.

dilbilgisel çözümleme (Alm. *Satzanalyse*, Fr. *analyse grammaticale*, İng. *grammatical analysis*). Tümcedeki öğelerin dilbilgisi ulamlarını ve işlevlerini belirlemeye yarayan işlem.

dilbilgiselleşme (Alm. *Grammatikalisierung*, Fr. *grammaticalisation*, İng. *grammaticalisation*). Dilin evrim süreci içinde bir sözlükbirimin biçimbirime dönüşmesi.

dilbilgisellik (Alm. *Grammatikalität*, Fr. *grammaticalité*, İng. *grammaticality*). Dilbilgisine, bir dilin tümce yapısına uygunluk. Dilbilgisellik yargısı, bir dili anadili olarak bilen bireylerin edincinden kaynaklanır ve bir tümcenin doğru oluşturulup oluşturulmadığına, dilbilgisine uyup uymadığına ilişkin bir iç duyguya bağlanır.

dilbilgisi (Alm. *Grammatik*, Fr. *grammaire*, İng. *grammar*). 1. Bir dilin işleyişini ve sunduğu düzeni ortaya koyan, özellikle de biçimbilimle sözdizimi kapsayan inceleme. Kimi dilbilgileri, biçimbilim düzleminde sözcük yapımını da kapsamına alır. 2. Dilsel kullanımın kimi yönlerini kurala bağlamayı amaçlayan buyurucu ve kuralcı inceleme. Geleneksel dilbilgisi salt kuralcı bir daldır. 3. Üretici-dönüşümsel anlayışta, bir dilin konuşucu-dinleyicilerince geçerli sayılan tümceleri üretebilecek bir düzenek oluşturmak üzere dilbilimcinin kurduğu biçimsel dizge. 4. Konuşucu-dinleyicinin tümceleri üretmesini ve anlamasını sağlayan iç dizge ve bilgi; edinç.

dilbilgisibirim (Alm. *Grammem*, Fr. *grammème*, İng. *grammatical morpheme*). Dilbilgisel anlambirim (K. L. Pike, B. Pottier). Dilbilgisibirimlerin kimi bağımlı (ekler), kimi bağımsızdır (çeşitli dillerdeki tanımlıklar, ilgeçler, kimi belirteçler).

dilbilgisiyitimi (Alm. *Agrammatismus*, Fr. *agrammatisme*, İng. *agrammatism*). Dilbilgisel anlambirimleri kullanamama biçiminde beliren, tümcelerin salt sözlükbirim sıralanışlarına indirgendiği sözyitimi.

dilbilim (Alm. *Sprachwissenschaft*, *Linguistik*, Fr. *linguistique*, İng. *linguistics*). Kendine özgü yöntemlerle genel olarak dil olayını, özel olarak da doğal dilleri yapıları, işleyişleri, süre içindeki değişimleri, vb. açısından inceleyen insan bilimi. İnsan bilimlerinin en gelişmiş sayılan dilbilim, günümüzde sözlü dile öncelik tanıyan, hem tüm dengelimli, hem tümevarımlı yaklaşımlar içeren, yansız gözlemlere, nesnel bakış açılara dayanan, betimleyici ve/ya da açıklayıcı bir dal özelliği taşır. Bu nitelikleriyle kuralcı ve buyurucu geleneksel dilbilgisinden, doğrulanamayan varsayımlara yer veren uygulamalardan, yazılı belgelerle yazınsal değerlere üstünlük tanıyan betikbilimden ayrılır.

Dilbilim, başka olguları açıklamak için zaman zaman dilden yararlanan ruhbilim, toplumbilim, budunbilim gibi bilimlerden de bağımsızdır. Bütün çağlarda dile ilişkin incelemelere rastlanırsa da, dilbilim özerk bir dal kimliğiyle ancak XIX. yy. başlarında, dillerin birbirleriyle karşılaştırılabileceği anlaşılınca kurulmuştur. 1816'da, F. Bopp'un Sanskritçe'yi Germence, Yunanca, Latince vb. dillere bağlayan ilişkileri incelemesi bu alanda önemli bir aşama sayılır (bak. *karşılaştırmalı dilbilim*). Aynı doğrultuda birçok çalışma yapılmış, dil akrabalığı kavramı çerçevesinde geniş kapsamlı araştırmalara girilmiştir. XIX. yy.'m ikinci yarısında gitgide ağır basacak olan tarihsel incelemeleri de karşılaştırmalı yaklaşım olanaklı kılmıştır. J. Grimm, kendi adıyla anılan yasa aracılığıyla Latince, Yunanca ve Sanskritçe'deki ünsüz evrimine ilişkin düzeni ortaya koymuş, aynı türden çalışmalar Roman dilleri için de yapılmıştır (F. Diez). 1870'lere doğru Almanya'da ortaya çıkan Yenidilbilgiciler Okulu tarihsel dilbilimin temel ilkelerini belirlemeye çalışmıştır (A. Leskien, H. Paul, G. Brugmann). Yenidilbilgiciler karşılaştırma yoluyla elde edilmiş olan sonuçları tarihsel bir eksene oturtmaya, olguları birbirine bağlayan yasaları saptamaya çalışmışlardır. Özellikle salt ve kesin nitelikli ses değişim yasalarının geçerliğini tanıtlamaya yönelik bu dilbilimciler, olguları zorlamışlar, kimi verileri görmezlikten gelmişlerdir. XIX. yy.'m sonlarına doğru dildeki evrimin toplumsal evrimden soyutlanamayacağı görüşü ağır basmaya başlamıştır. Öte yandan, deneysel ses-bilgisi, tarihsel bakış açısının birçok olguyu gerektiği biçimde açıklayamadığını ortaya koymuştur. XX. yy. başlarında F. de Saussure evrim boyutuna üstünlük tanıyan XIX. yy. anlayışını temelinden sarsmış, dizge incelemesine ağırlık vererek dilbilime, çağımızda izleyeceği doğrultuyu göstermiş, yapısal dilbilimi hazırlamıştır. Bu gelişme önce ses incelemelerini, sonra da sözdizim araştırmalarını etkilemiş, daha yakın bir geçmişteyse sözlükbilimin (özellikle de anlambilimin) yeni bir yörüngeye oturmasına ve çok verimli yöntemlerle donanmasına neden olmuştur (bak. *yapısal dilbilim*). Kimi yönleriyle yeni türden bir yapısalılık sayılan, ama birçok bakımdan da Saussure'den

bağımsız olarak oluşan Amerikan yapısalcılığını (bak. *dağılımcılık*) aşan üretici-dönüşümsel dilbilgisi (bak. *üretici-dönüşümsel dilbilgisi*) günümüzde büyük bir gelişme göstermektedir. Dağılımcılığa karşı bir tepki olarak ortaya çıkan bu akım geniş kapsamlı bir kuramlaştırma ve biçimselleştirme çabasının ürünüdür. Çağdaş dilbilim bir iki kurama indirgenemeyecek denli çeşitlilik göstermektedir. Dilin dizgesel yönünün yanı sıra toplumsal (bak. *toplumdilbilim*), bireysel (bak. *ruhdilbilim*) yanları üstünde de durulmakta, dilsel kullanımının bütün yönleri, ayrıntılı biçimde ele alınmaktadır. *Söylem çözümlemesi*, *betiksel dilbilim*, vb. alanlardaki çalışmalar aracılığıyla tümce boyutları aşılmış, sözcükleme düzlemine yönelişle birlikte dilsel dizgeyi çevreleyen çeşitli koşullar göz önünde tutulmaya başlanmıştır. Göstergibilimle dilbilim arasındaki etkileşim (bak. *göstergibilim*) de burada anılmalıdır. Bir yandan hiçbir dönemde ulaşılmamış bir soyutluk düzleminde kuramsal çabalar sürdürülürken, bir yandan da dilsel gereksinimlerden, somut koşullardan kaynaklanan uygulamalara yöneliş görülmekte, çeviri, terim, anadili ve yabancı dil öğretimi, vb. ile ilgili yoğun çalışmalar yapılmaktadır (bak. *uygulamalı dilbilim*). Kısacası, XX. yy. dilbilimcileri, hem oluşturdukları kuramlarla, hem de giriştikleri geniş kapsamlı uygulama denemeleriyle sözlü bildirişim aracı dili inceleyen dalı insan bilimleri içinde örnek bilim düzeyine yükseltmişlerdir.

dilbilim dışı (Alm. *ausserlinguistisch*, Fr. *extra-linguistique*, İng. *extra-linguistic*). Dilbilimin dışında kalan, dilbilimi ilgilendirmeyen olguları belirtir. Örneğin dağılımcılar anlamı dilbilim dışı sayarlar.

dilbilimsel (Alm. *linguistisch*, Fr. *linguistique*, İng. *linguistic*). Dilbilime ilişkin olan, dilbilimle ilgili.

dilbilimsel coğrafya (Alm. *Sprachgeographie*, Fr. *géographie linguistique*, İng. *linguistic geography*). Dil olgularının uzamdaki dağılışı alanlarını inceleyen bilim. (*Uzamsal dilbilim* de denir.) Bak. *dil atlası*.

dilbirim (Alm. *Glossem*, Fr. *glossème*, İng. *glosseme*). L. Hjelmslev'in kuramında, değiştirim yoluyla saptanan, biçimsel olarak tanımlanan ve anlatımla içerik düzlemlerinin en küçük ögesi olarak ortaya çıkan birim.

dil devrimi (Alm. *Sprachrevolution*, Fr. *révolution linguistique*, İng. *linguistic revolution*). Bildirişim ve dil içi denge gereksinimlerinin sonucu olarak bir dili yabancı öğelerin egemenliğinden kurtarmak amacıyla girişilen ve her türlü anlatımı o dilin olanaklarıyla, bir başka deyişle, dil içi aktarım, türetme ve bileştirme yollarıyla sağlamaya, böylece dili yenileştirmeye ve varsıllandırmaya dönük uygulama. Türk Dil Devrimi, Atatürk Devrimleri'nin ayrılmaz bir parçası, Yazı Devrimi'nin doğal bir uzantısıdır. Dilin kendi özüne dönerek iç dengesini sarsıcı öğelerden kurtulmasını ve gelişmesini sağlayıcı, derleme ve tarama çalışmalarıyla desteklenen büyük bir atılımdır. Türk Dil Kurumu'nun dil devrimi sürecine katkısı büyük olmuştur.

dil dışı (Alm. *aussersprachlich*, Fr. *extra-linguistique*, İng. *extra-linguistic*). Dil dizgesi dışında kalan, özellikle de konuşucu, dinleyici ya da duruma ilişkin etkenleri belirtir (örn. dil dışı olgular).

dil dışı bağlam Bak. *bağlam*.

dil düzeyi (Alm. *Sprachebene*, Fr. *niveau de langue*, İng. *linguistic level*). Toplumsal ölçütler açısından dilsel gerçekleştirmelerin, çeşitli kullanımların bağlandıkları düzlemlerin her biri. Bireyler, içinde buldukları çevrelere göre, toplumsal ayrımlaşmanın sonucu olarak ortaya çıkan değişik dil düzeylerinde yer alan kullanımlara başvururlar. Bu kullanımlar kimi durumlarda istençli, kimi durumlarda istençdışı bir özellik taşır. Düzey ayrımı en az üç kullanım türüne bağlanır: Özenli dil, gündelik dil ve yerel ağız. Ayrıca salt sözlüğe ilişkin düzey ayrımları bulunduğu gibi ses, biçim ve sözdizim olgularını ilgilendiren düzey ayrımlarına da rastlanır.

dilek kipi Bak. *dilek-koşul kipi*.

dilek-koşul kipi (Alm. *Desiderativum*, Fr. *désideratif*, İng. *desiderative*). Dilek kavramı içeren isteme kipi. Türkçe'de dilek-koşul kipi, eylem kök ya da gövdelelerine *-se (-sa)* eki getirilerek oluşturulur: *kal-sa-m*, *kal-sa-n*, *kal-sa*, *kal-sa-k*, *kal-sa-nız*, *kal-sa-lar*.

dil haritası (Alm. *Sprachkarte*, Fr. *carte linguistique*, İng. *linguistic chart*). Dil atlasının bölümlerinden her biri. Bak. *dil atlası*.

dil içi bağlam Bak. *bağlam*.

dil öbeği (Alm. *Sprachgruppe*, Fr. *groupe de langues*, İng. *linguistic group*). Çeşitli ölçütlere uygun olarak yapılan sınıflandırmalarda, bir bütün oluşturduğu varsayılan dil topluluklarına verilen ad.

dilsel (Alm. *sprachlich*, Fr. *linguistique*, *langagier*, İng. *linguistic*). Dille ilgili, dile ilişkin olan.

dilsel topluluk (Alm. *Sprachgemeinschaft*, Fr. *communauté linguistique*, İng. *linguistic community*, *speech community*). Aynı dili konuşan bireylerin oluşturduğu topluluk. Böyle bir topluluğun bireyleri arasında çeşitli etkenlere (kuşaklara, uğraşlara, yörelere, vb.) bağlı olarak seslere, sözdizime, sözlüğe ilişkin ayrılıklar görülebilir.

dilsel tutumluluk (Alm. *Sprachökonomie*, Fr. *économie du langage*, İng. *language economy*). Bildirişim için gerekli olan çabada tutumlu davranmaya yöneliş. Dildeki tutumluluk anlamlı ayrımlarla gereksiz ayrıntılar arasındaki oynak dengenin ürünü olarak görülür.

dil tarihlemesi (Alm. *Glottochronologie*, Fr. *glottochronologie*, İng. *glottochronology*). Aynı aileden iki dilin birbirinden ayrıldığı tarihi ya da iki dil durumu arasında geçen süreyi belirlemek için kullanılan yöntem. Karbon-14 yönteminden (canlı varlıkların [örneğin ağaçların] kalıntılarındaki karbon 14 [radyokarbon] azlığı-çokluğuyla bu kalıntıların yaşlarını belirleme olanağını verir) esinlenen Amerikalı dilbilimci M. Swadesh'in 1952'de oluşturduğu dil tarihlemesi yöntemi, önce 100 sözcüklük bir temel sözlükten (evrensel kavramlar: *yemek*, *içmek*, *insan*, vb.) yararlanarak bin yıllık evrimin ortalamasını saptar; sonra ele aldığı olguları, bu ortalamadan yararlanarak değerlendirir. Swadesh'e göre temel sözlük bütün dillerde oldukça düzenli bir evrim geçirir ve belirtilen süre diliminde yaklaşık % 19 oranında öge yitirir.

dil ucu ünsüzü (Alm. *Apikal*, Fr. *apicale*, İng. *apical*). Dilin sert damağın ön bölümüne (dişlere ya da dişyularına) yaklaştırılmasıyla elde edilen ünsüz (örn. [t]).

dil üstü ünsüzü (Alm. *Dorsal*, Fr. *dorsale*, İng. *dorsal*). Ekleme noktası, dilin üst bölümüyle sert ya da yumuşak damak arasında yer alan ünsüz. Örneğin damaksıllar dil üstü ünsüzleridir.

dilyetisi (Alm. *Sprache, Sprachfähigkeit*, Fr. *langage*, İng. *language*). insanın sesli göstergeler aracılığıyla ya da doğal diller kullanarak anlaşma, bildirişim sağlama yetisi. Dilyetisi hem toplumsal, hem bireysel özellikler içeren çok karmaşık nitelikli bir bütündür. Bak. *dil, söz*.

dinleyici (Alm. *Hörer*, Fr. *auditeur*, İng. *listener*). Bildirişim eyleminde konuşucunun, bildirisini yönelttiği, kendine özgü kurallarla gerçekleşen bildirişimi algılayıp çözümlen kişi. Bildirişim eyleminde birey, hem dinleyici, hem konuşucu özelliği taşır; bundan ötürü dinleyici-konuşucudan söz edilir. Bildirişim kuramında dinleyiciye *ahcı* denir.

dişil (Alm. *Femininum*, Fr. *féminin*, İng. *feminine*). Kimi dillerde dişi cinsten sayılan anlamlı birimlerin aldığı biçim. Birçok durumda dişil, doğal bir özelliği belirtmez; uzlaşımsal nitelik taşır.

dişsil (Alm. *Dental, Zahnlaut*, Fr. *dentale*, İng. *dental*). Dilin uç bölümünün dişlere dokunmasıyla oluşan ünsüz (örn. [t], [d]).

dişsil-dudaksil (Alm. *Labiodental, Lippenzahnlaut*, Fr. *labiodentale, dentilabiale*, İng. *labio-dental*). Alt dudakın üst dişlere dokunmasıyla oluşan ünsüz (örn. [f], [v]). [*Dudaksil-dişsil* de denir.]

dişyuvasil (Alm. *Alveolar*, Fr. *alvéolaire*, İng. *alveolar, gingival*). Üst dişyularının bulunduğu bölgeye dil ucunun dokunmasıyla oluşan dişsil [örn. Türkçe'deki [j], [ş]].

dişyuvasil-damaksil (Alm. *Alveopalatal*, Fr. *alvéopalatale*, İng. *alveo-palatal*). Diş yuvalarıyla sert damak arasındaki bölgeye dil ucunun ya da dilin ön üst yüzeyinin dokunmasıyla oluşan ses (örn. Türkçe'deki [ç], [c], [ş], [j]).

diyalekt Bak. *lehçe*.

diyezleşmemiş (Alm. *nicht-spitz*, Fr. *non-diésé*, İng. *non-sharp*). Diyezleşmiş sesbirimlerin karşıtlarının niteliğini belirtmek için kullanılır. Bak. *diyezleşmiş, ikicilik*.

diyezleşmiş (Alm. *spitz*, Fr. *diésé*, İng. *sharp*). İkinci biçimlendiricinin yüksek titreşkelere (frekanslara) yönelmesi, ağzın daralması, boğazın gevşemesiyle tanımlanan sesbirimlerin niteliğini belirtmek için kulla-